

Utdrag av pdf-boken

1

«Tempolex bedre staving»

Forskning viser at den ideelle øvingen for de som sliter med lesing og staving, er at det øves parallelt med leseflyt og stavetrening. Leser en mer flytende så staver en mer riktig, og staver en mer riktig så leser en mer flytende. Jobber en parallelt med begge prosessen så vil de gjensidig forsterke hverandre. Utvalget av de ikke-lydrette ordene i «Tempolex bedre lesing» er derfor samkjørt med de utvalgte ordene i «Tempolex bedre staving».

Tempolex bedre staving» handler om staving eller rettskriving. Staving er ferdighet i å oversette talte ord til skrevne ord – slik de staves i ordboken. Boken beskriver utviklingen i stavestrategier. En stavestrategi er den fremgangsmåten som brukes – hvordan en går fram - når en oversetter talte ord til skrevne ord. Boken omtaler også utviklingen av staveferdighet og forskjellige typer stavefeil. Videre beskrives mennesker med stavevansker. Slike vansker kan forekomme alene, men det er vanligere at de forekommer sammen med lesevansker, skrivevansker, språkvansker og andre vansker. Hovedvekten i boken ligger imidlertid på undervisning og tiltak som skal lære elevene å stave og forbedre deres staveferdighet. Både barn og voksne med stavevansker kan ha nytte av tiltakene.

Boken bygger på nyere forskning. Norsk kvalitetsforskning og faglitteratur er prioritert. Stavelæringstiltakene i boken bygger også på eldre velprøvde rettskrivingsprogram som er utformet og brukt av erfarne praktikere (Asheim, 1976, Vormeland, 1967, Hovig, 1983). Disse programmene er integrert med funn og føringer fra ny forskning.

Boken er en e-bok (pdf-format) som benytter de systematisk oppbygde ordlistekatalogene i avkodings-programmet «Tempolex bedre lesing». Innhold, progresjon og læringsformene i dataprogrammet «Tempolex bedre lesing» er bygd på nyere forskning om utvikling av avkoding og staving. Avkodings- og staveprogrammene i Tempolex kan anvendes hver for seg. Forskingen er imidlertid klar på at læringsutbyttet både i avkoding og i staving blir best når avkoding og staving veves sammen i opplæringen (Høien & Lundberg, 2012, Lyster, 2012, Moats, 2005/6).

Den er bygd opp med sidehenvisninger til konkrete stavelæringssopplegg med tilhørende ordlister. Linker eller sidehenvisninger fører for eksempel fram til en enkel og praktisk prosedyre for å diagnostisere klassens eller elevens staveferdighet, stavevansker, hvilke stavestrategier han bruker og hvor godt han mestrer dem. Dette gir et godt grunnlag for å velge hvilken stavestrategi klassen eller eleven skal øve videre med. I første omgang trenger ikke travle lærere en gang lese annet enn det kapitlet som omhandler den valgte strategien.

Boken er en bruksbok for lærere og spesialpedagoger. Et hovedmål er å hjelpe pedagoger til å forstå barnets stavevansker i lys av nyere forskning og basere tiltakene på det. Ved hjelp av kartleggingen av elevenes staveferdighet, kan lærer lett finne fram til tilpassede forslag til tiltak som kan hjelpe eleven videre i sin staveutvikling. Tiltakene er konkrete og praktiske. Undervisningsmetodikk, materiale og progresjon er ferdig utformet og ligger inne i programmet. «Tempolex bedre staving» kan brukes i samlet klasse, i grupper og individuelt. Opplegget egner seg i vanlig undervisning og er spesielt

utformet med tanke på tilpasset undervisning og spesialundervisning fra 1. til og med 10. klasse. Det kan også brukes i videregående skole.

Inklusive vedlegg og ordlister er boken på cirka 140 sider.

Boken inneholder en mengde nøyte utplukkede og systematiserte øvingsord. Disse øvingsordene er systematisert på samme måte som i «Tempolex bedre lesing», versjon 4.1.

Utdrag fra boken «Tempolex bedre staving, bokmål»

Boken er nøye samkjørt med «Tempolex bedre lesing», men kan utmerket godt benyttes uavhengig av dette øvingsprogrammet. Boken er dessverre bare utgitt på bokmål.

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1 - Om skriving og staving	3
Kapittel 2 – Sammenhengen mellom staving og avkoding	11
Kapittel 3 - Tempolex stavelæringsopplegg: Enkel diagnostikk	16
Kapittel 4 - Fonologisk stavestrategi og staving av lydrette ord	18
Kapittel 5 - Enkel ortografisk stavestrategi og staving av høyfrekvente ikke-lydrette ord	30
Kapittel 6 - Avansert ortografisk stavestrategi og staving av grupper av ikke-lydrette ord	46
Kapittel 7 - Staving av forstavelser og endelser	58

Vedlegg

I -Om lydenes uttalemønster

II-Begynneropplæring med Tempolex

III-Støttetrening i fonemanalyse

IV-Om staving og betydning av forstavelser og endelser

V-Opplæringsforslag til ikke-lydrette ordgrupper

- Dobbel konsonant
- Å-lyden
- O-lyden
- Æ-lyden
- Stum d
- Stum h foran v
- Ng-lyden
- Diftongene ei, øy, au
- J-lyden
- Kj-lyden
- Sj-lyden
- Morfeminvariant staving

VI-Ordforklaringer

VII-Stavlæringskort – Informasjon til foresatte

UTDRAG 1

Tempolex stavelæringsopplegg - Enkel diagnostikk

Stavelæringsoppleggene i «Tempolex bedre staving» sikter på å utvikle og forbedre staveferdigheten på følgende tre ferdighetsnivåer:

1. Fonologisk stavestrategi og ferdighet i å stave lydrette ord.

I fonologisk- eller elementær staveferdighet lærer elevene hvordan de kan dele det talte ordet inn i fonemer (fonemanalyse) i rekkefølge. Elevene lærer også de enkleste og vanlige «lydrette» fonem-grafemsamsvarene slik at de kan oversette hvert enkelt fonem i det talte ordet til den bokstaven som *vanligvis* og mest typisk representerer den. *Full* mestring av fonologisk stavestrategi gjør det mulig for elevene å stave lydrette ord og nonord.

Elever med mange stavefeil på lydrette ord og nonord, og med mange *lydstridige* (fonetisk uakseptable) stavefeil på lydrette og ikke-lydrette ord, bør øve med fonologisk stavestrategi. STAS-manualen har gode normer fra 2. til 10. klasse for ferdighet i å stave lydrette ord og nonord fra de enkleste til de fonologisk aller mest kompliserte (Klinkenberg & Skaar, 2003).

Fonologisk stavestrategi og staving av lydrette ord omtales i kapittel 4.

2. Enkel ortografisk stavestrategi og staving av høyfrekvente, ikke-lydrette enkeltord.

Bruk av ortografisk stavestrategi betyr egentlig bare at eleven har lest et ord flere ganger slik at han nå har lært, kan, vet og husker hvordan det staves. Bokstavene i ordet har blitt lagret i elevens mentale leksikon i langtidshukommelsen som et eget stavemønster. Dette kalles en ortografisk representasjon eller kode («ordbilde»). Slike representasjoner læres først ordspesifikt - for ett og ett ord om gangen. En fullt spesifisert ortografisk representasjon understøtter stavingen av tilsvarende lydrette ord, men til det er den ikke absolutt nødvendig. Derimot kreves det gode ortografiske representasjoner for å stave de ikke-lydrette ordene som de representerer. Dette fordi slike ord inneholder *stumme* bokstaver, bokstaver som i *dette* ordet representerer en lyd på en *uvanlig* måte eller på *en* av flere *mulige* måter.

Elever som behersker fonologisk stavestrategi, men kan stave få høyfrekvente ikke-lydrette ord, bør øve med Enkel ortografisk stavestrategi. Slike elever oppdages uformelt ved at de staver få vanlige ikke-lydrette ord riktig. Feilene er vanligvis lydrette (fonetisk akseptable). De staver de aller fleste ord som om de var lydrette. STAS har normer for høyfrekvente, ikke-lydrette ord. Disse inngår i STAS orddiktat for 2. til 4. klasse. Lærer kan også ta stikkprøver ved å diktere noen av de 120 mest høyfrekvente ikke-lydrette ordene. Disse ordene finnes som vedlegg til omtalen av denne strategien.

Enkel ortografisk stavestrategi og staving av høyfrekvente, ikke-lydrette ord omtales i kapittel 5.

3. Avansert ortografisk stavestrategi og staving av grupper av ikke-lydrette ord.

Velutdannede voksne kan stave tusenvis ikke-lydrette ord. De har et stort leksikon av fullt spesifiserte, ordspesifikke ortografiske representasjoner. Disse stammer fra år med mye, variert og nøyaktig lesing. I tillegg er ikke-lydrette ord vanligvis lært i skolen og organisert i hukommelsen som grupper av ord med likheter i stavemåten. Gruppene kan være lister, ramser, prinsipper, rettskrivingsregler, morfemer, og analogier. Skolen har tradisjonelt lagt til rette for innlæring og øving av slike grupper. «Tempolex bedre staving» gjør også det, men bygger i tillegg også på funn og føringer fra forskningen.

Indikasjon for slik trening er at elevene ikke klarer å stave «mange nok» ikke-lydrette ord riktig og har mange lydrette stavefeil. Dette gjelder eldre dyslektikere, men også svært mange andre elever. Orddiktaten i STAS inneholder både enkle, vanskelige og sammensatte ikke-lydrette ord. Det er egne normer for ikke-lydrette ord fra 2. til 10. klasse. I STAS-diktaten er de ikke lydrette ordene merket med hvilken gruppe de er hentet fra. Merkede grupper er regelord, opprinnelsesord (morfemord), spesifikke ord, homofoner og diftonger.

Avansert ortografisk stavestrategi og staving av grupper av ikke-lydrette ord omtales i kapittel 6.

4. Morforlogisk stavestrategi og staving av morfemord: Opphavsord og slektsord.

Det er mange elever som ikke behersker, er bevisst og bruker det morfologiske (morfematiske) prinsippet når de staver. Det morfologiske prinsippet er overordnet og setter til side det alfabetiske prinsippet. Dette medfører at morfemets stavemåte er konstant eller invariant. Det beholder sin skrivemåte selv når det undergår uttaleforandringer i bøyninger, sammensetninger og avledninger. Dette kan føre til at bøyningene, sammensetningene og avledningene fremstår som ikke-lydrette ord. I likhet med andre typer ikke-lydrette ord kan slike morfemord ikke staves bare med en fonologisk stavestrategi. En morfologisk stavetilnærming er påkrevd. STAS-diktaten inneholder mange morfemord.

En grundigere gjennomgang av en morfologisk stavetilnærming finner man i:

Kapittel 6 punkt 10.2. Opprinnelsesord (morfemord). Opphavsord og slektsord.

Stavefeil som tyder på utilstrekkelig mestring av det morfologiske prinsippet samt aktuelle tiltak i Tempolex bedre staving er oppført nedenfor:

Feil i bøyninger: Eleven skriver ofte slikt som stygt → stykt, slags → slaks, lavt→laft, havs → hafs, blods → blots, langt → lankt el. langkt. Dette er lydrette stavefeil. Feilene ivaretar uttalen i bøyningene, men de bryter med prinsippet om morfeminvariant staving.

Vedlegg V og **Tema 06: «Katalog 12 - Bøyninger med morfeminvariant staving»** inneholder forklaringer og øvelser med slike morfemord.

Feil i sammensatte ord: Eleven skriver ofte slikt som selvsagt → selsakt, forstand → fårstann, krigsskip → krikskip, mørkkledd → mørkledd. Det er viktig å bringe på det rene om eleven kan stave ordene i sammensetningene når de står alene. I så fall trenger eleven å øve med Kapittel 7.

Tema 07: «Katalog 01 - Sammensatte ord». Denne katalogen gir hjelp med å oppfatte, se og lese og skrive «ord i ord». Katalog 01 prioriterer ord som inngår i *mange* sammensatte ord.

Feil i avledninger: Dette kan dreie seg om mange feil i vanlige prefikser: gjensyn → jensyn, unngå → ungå, angrep → anngrep, foreslått → fåreslott, undertegne → unnerteine. De norske prefiksene som er mest i bruk i bokmål gjennomgås i **Tema 07: «Katalog 02 - Vanlige norske forstavelser».**

Barnet kan også ha mange stavefeil i vanlige norske suffikser: hjelpsom → jelpsåm, sannhet → sannet, farlig → fali, ferdig → færi/fæli, herlig →hærli/hæli, tidlig→tili, gående→ gåene.

Tema 07: «Katalog 03 - Vanlige norske endelser» gjennomgår de vanligste norske endelser.

UTDRAG 2

Sammenhengen mellom staving og avkoding.

Staving og avkoding forbedrer hverandre.

De fleste undervisningsopplegg i skriftspråket sikter på å forbedre leseferdigheten. Mye tyder på at tiltak for å bedre staveferdigheten bør integreres i slike opplegg. Høien & Lundberg (2012) sier om effektive tiltak for å bedre avkodingsvanskene i dysleksi:

«Et godt treningsopplegg bør òg legge vekt på skriveaktiviteter og formell trening i rettskriving. Skrivning og lesing understøtter hverandre og fremmer lese- og skriveferdigheten.»

Høien & Lundberg 2012. s. 301.

Etter en omfattende gjennomgang av forholdet mellom avkoding og staving trekker Ivar Bråten tre viktige konklusjoner (Bråten, 1994a). Konklusjonene får støtte i nyere forskning:

1. Avkodings- og staveutviklingen henger intimt sammen. Det er stor grad av prosess-sammenfall mellom de to: Fonembevissthet og bokstavkunnskap er sentrale i begge. Stimulering av den ene ferdigheten bidrar til å utvikle den andre og motsatt. Mye tyder på at lydanalysene i barns tidlige staveforsøk hjelper dem til å fange inn og bli bevisst de flyktige fonemene og oppfatte talte ord som en rekkefølge av fonemer (Bråten, 1994, Ehri, 2000, Herrlin & Lundberg, 2008). Dette baner veien for utvikling av fonologisk avkoding. Når så fonologisk avkoding er i gang fremmer den videre utvikling av lydanalyse og staving. Skjelfjords leseverk «Min ABC» og «Tempolex bedre lesing» følger denne forskningsbaserte progresjonen. (Skjelfjord & Skjelfjord, 1992, Gulbrandsen et al., 1995, Klinkenberg et al., 2012).

2. En annen av Bråtens viktige konklusjoner er:

«Det er imidlertid grunn til å tro at forsøk på å fremme utviklingen av hurtig og flytende avkoding bør kombineres med særskilt undervisning rettet mot avanserte staveferdigheter.»

Bråten, 1994a. s. 56.

«Tempolex bedre lesing» har hatt som mål å fremme utvikling av hurtig og flytende avkoding. Å forbedre avanserte staveferdigheter er ikke bare et mål i seg selv, men bidrar *også* til hurtig og flytende lesing. I motsetning til hva Bråten trodde på denne tiden, bygger ortografisk staving og lesing på de samme mentale representasjonene av et ord. Stavelæring bidrar til presise og lett tilgjengelige ortografiske representasjoner som fremmer automatisering og flyt i lesingen:

«Knowing the spelling of a word makes the representation more sturdy and accessible to fluent reading.»

Snow et al. 2005 s. 86.

3. Bråten hevder at fonologisk informasjon er viktig for å danne og senere anvende ortografiske representasjoner også av ikke-lydrette ord når man staver. Stavemåten av slike ord er «limt» sammen av- og huskes best som *språklydsmønstre* (Ehri, 2000, 2004). Bråten foreslår derfor metoder for eksplisitt språklig innkoding av ikke-lydrette ord som *staveuttaler* og *språksløyfer*. Slike staveuttaler og språksløyfer er hjørnesteiner i «Tempolex bedre staving» sitt opplegg for å lære stavemåten av ikke-lydrette ord (Bråten, 1991, 1994a, 1994b, 1996a, 1996b, 1997).

Det beste opplegget for å forebygge og behandle dysleksi er en lydmetode kombinert med trening i fonemanalyse (Hatcher et al., 1994, 2004, Hindson et al., 2005, Hulme & Snowling, 2009, Slavin et al., 2009). Forskningen viser at tidlig trening i fonemanalyse og staving bedrer ferdighet i muntlig fonemsyntese og fonologisk avkoding. Mye taler derfor for å *starte* leseopplæringen med fonemanalyse og staving (Uhry & Sheperd, 1993, Skjelfjord, 1989, Guldbrandsen et al., 1995, Lyster, 2007, 2012, Lundberg, 2009).

MER OM BOKEN

Boken beskriver konkret hvordan lærer kan arbeide med å bedre elevenes staveferdigheter med metoder som har vist seg effektive.

Elevene lærer språklige instruksjoner som skal lære dem å lage og bruke stoveuttaler som hjelpemiddel for å stave ikke-lydrette ord. Elevene får også et stave(lærings)kort som hjelper dem til å huske og bruke hva de har lært. Slike kort er viktige hjelpemidler i innlæring og staving av ikke-lydrette ord.

10

Eksempel på ordlistevedlegg med ikke-lydrette ord som det finnes 13 av:

Avkoding og staving

/Æ/-lyden staves ofte lydrett med bokstaven æ. Ordlistene 1 og 2 i er eksempler på ord hvor /æ/-lyden er skrevet med bokstaven æ.

To ordklasser er unntak fra at /æ/-lyden staves med æ. I disse to ordklassene staves /æ/-lyden med e:

1. I de svært høyfrekvente ordene **er**, **her**, **der** og **hver** staves lang /æ/-lyd med e. Disse ordene må elevene øve slik at de blir høyt overlærte og nøyaktige ortografiske representasjoner som danner grunnlag for hurtig, automatisert og uanstrengt avkoding og sikker staving. Lærer kan la elevene øve inn disse ordene med metoden LLLSSS under Enkel ortografisk stavestrategi som omtales i kapittel 5. De kan også overlære reglen:

«er, der, her og hver staves med /e/, /er/, /der/, /her/ og /hver/.»

Reglen uttales lydrett som stoveuttaler med lang /e/-lyd.

Ordlistene 3 og 4 består av ordene er, der, her og hver og noen sammensatte ord som de inngår i. Disse ordene bør øves til full automatisering med vanlig Tempolex-metodikk.

2. /Æ/-lyden staves med e foran r etterfulgt av enda en konsonant **erK** = (**er**+ny **Konsonant**) Ordlistene 5-9 inneholder mange slike ord. Så vidt mulig er ord med samme rimstavingsenhet ført opp i samme ordliste. Enhetene er -err, -erd, -erl, -ern, -erg, -erk, -ert og -ers. Dette legger opp til at elevene også kan bruke rimstavingsenhetene eller analogier når de avkoder og staver. Elevene bør få gjøre seg kjent med disse rimstavingsenhetene spesielt og mønsteret -erK generelt gjennom avkodingsøvelser med ordlistene 5-9. Elevene må få hjelp til å oppdage og huske at i disse sammenhengene staves /æ/-lyden med e.

I standard østnorsk uttales vanligvis -erd, -ern -erl og -ert som retrofleks. De to konsonantene etter /æ/-lyden blir da uttalt som én lyd. Lyden lages med tungespissen bøyd oppover og bakover hvorpå den slår forover. Elevene bør få lytte til og kjenne på artikuleringen av retrofleksene. Samtidig øver de ved å studere, analysere og skrive stavemønsteret. Dersom retrofleksene inngår i elevenes spontantale, bør de også avkodes som retrofleks når ordene øves til flyt med Tempolex.

Når målet er å bedre stavingen bør elevene lese, innkode og gjenkalle ordene på ordlistene 5-9 som språksløyfer og staveuttaler:

«Stjerne staves med /e/, /stjerne/.»

I staveuttalene uttales -rn ikke som en retrofleks, men som konsonantene /r/+/n/ trukket sammen til en konsonantklynge. Dette gir god veiledning når ordet skal staves. Det samme gjelder de andre retrofleksene. For øvrig kan det vanlige stavelæringsopplegget for grupper av ikke-lydrette ord i «Tempolex bedre staving» følges. Da må elevene også lære om slektsordene som er unntak fra regelen om at /æ/-lyden staves med e i erK.

Slektsordene (morfemord) er unntak fra at /æ/lyden staves med e foran r og en konsonant til. Slike ord følger det morfematiske (morfologiske) prinsippet som er overordnet det alfabetiske prinsippet. Det morfologiske prinsippet innebærer at morfemet skal ha samme skriftlige form selv når de er utsatt for uttaleforandringer i bøyninger, avledninger og sammensetninger.

Eleven minnes om- og repeterer at alle ordene i samme slekta skal ligne på opphavet eller slektningene sine også når de bøyes. Derfor skriver vi ikke slikt som kjert, lert, nermere og serlig, men kjært (av kjære), lært (av lære), nærmere (av nær) og særlig (av sær).

Ordliste 10 består av slike slektsord hvor æ er beholdt foran r og ny konsonant. Rotmorfemene til bøyningene og avledningene i ordliste 10 finnes i ordliste 1. Dersom disse to ordlistene skrives ut og legges ved siden av hverandre, kan elevene selv lete opp opphavet til ordene og være med på å begrunne skrivemåten:

«Ærlig staves med /æ/ fordi det er slektsord av ære.»

«Særlig staves med /æ/ fordi det er slektsord av sær.»

- I kapittel 6 punkt 10.2 kan du lese mer om: Opprinnelsesord (morfemord): Opphavsord og slektsord.

Vanligvis er det ikke noe stort problem å lese homofoner (ord med samme ordlyd, men forskjellig betydning og ofte stavemåte). Eleven trenger imidlertid ofte hjelp med skille deres betydning og stavemåte. Noen slike parord er oppført på nedenfor.

her (og nå)	hær (armé, mange soldater)		
hver (eneste)	vær (fint vær, vær så snill, sauebukk)		
terne (fugl, jente)	tærne (på føttene)		
gjerne (gladelig, godt)	hjerne (i hodet til å tenke med)	jernet (metallet jern)	
hvert (eneste)	vert (holder selskap)	verdt (av stor verdi)	vært (av være/har vært før)

Eksempel på ordliste (den store K'en står for Konsonant)

Ordliste 1: Æ-lyd stavet med æ

ære
 lære
 være
 kjære
 sær
 nær
 tær
 svær
 klær
 knær
 trær

Ordliste 2: Æ-lyd stavet med æ

hær
 hærfører
 lærer
 lærebok
 bær
 bærtur
 pære
 lyspære
 skjære
 skjærefjøl

Ordliste 3: er, der, her, hver

er
 der
 her
 hver

Ordliste 4: Sammensatte ord med der, her

der
derfor
dersom
derfra
derav
deretter
her
herfra
herav
heretter

Ordliste 5: Æ-lyd i ord med **erK**

herre
verre
sperre
kjerre
herrer
kjerra
kjerring
kjerringa
herrene
sperring
sperringa

Ordliste 6: Æ-lyd i ord med **erK**

ferd
verd
ferdig
verdig
fjerde
gjerde
verden
ferden
ferdsel
samferdsel

Ordliste 7: Æ-lyd i ord med **erK**

jern
fjern
tjern
fjerne
kjerne
verne
stjerne
gjerne
hjerne
terne
jernet

Ordliste 8: Æ-lyd i ord med **erK**

ergre
berg
sterk
verk
merke
lerke
erle
linerle
perle
verden
verb
verken

Ordliste 9: Æ-lyd i ord med **erK**

vers
verre
verst
vert
hvert
verdt
verset
salmeverset
verten
vertinna

Ordliste 10: Slektsord beholder æ foran **rK**

ærlig
lærd
vært
kjærlig
særlig
nærmere
tærne
svært
klærne
knærne
trærne